

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Հայաստան եւ հարեւան երկիրներ. (հրատարակութիւն
Եւրոպայի հայ Ուսանողական միութեան, 1904):

Թէ ինչքան անհրաժեշտ պէտք կար հայոցս համար
այսպիսի քարտիսի մը՝ բաւական է յիշել այն հանգա-
գամանքը, որ հազիւ տարի մը անցեր էր հրատարակու-
թեանէն և ահա քարտէսը սպառած էր:

Կը լսենք թէ Եւրոպական հայ Ուսանողական միու-
թիւնը մտադիր է պատրաստել նոյնին երկրորդ տպա-
գրութիւնը՝ քիչ մ' աւելի ընդարձակ ծրագրով. այդ
պատճառաւ պարտք կը համարենք, թէ և քիչ մը արդէն
ուշ, ինչ ինչ թերութիւններ, որ մուտք գործեր են յի-
շեալ քարտէզին մէջ, մատնանիշ ընել հոս, որպէս զի
յաջորդ հրատարակութեան մէջ ուղղուելով՝ աւելի կա-
տարեալ գործ մը երևան գայ:

Քարտէզ մը երկու հանգամանք ունի. արտաքին և
ներքին: Քարտէզին արտաքին հանգամանքը կը կազմեն
անոր ընդարձակութիւնը, կազմը, թուղթը, տպագրու-
թեան գեղեցկութիւնը, գոյներու մաքրութիւնը, սահ-
մաններու պարզութիւնը, և վերջապէս գինը. այս տե-
սակէտով կրնանք ըսել, թէ հայ Ուսանողական միութեան
հրատարակած քարտէզը ամէն գովասանքէ բարձր է:
Քարտէսին մէջ գոյները այնպէս բաժնուած են, որ երկու
սահմանակից վիլայէթներ երբէք չեն շփոթուիր իրարու
հետ՝ գոյնի տարբերութեան պատճառաւ, և առաջին ակ-
նարկով աչքի կը ցատկեն պարզ կերպով: Բացառութիւն
կը կազմէ միայն Կարնոյ կուսակալութիւնը, որ մէկ կող-
մէն Տրապիզոնի և միւս կողմէն Վանայ կուսակալութեան
հետ կը շփոթուի, որովհետեւ երեքն ալ նարնջագոյնով
խառն մօխրագոյն են ներկուած: Այս միակ թերութիւնը
կատարելապէս կը ջնջուէր, եթէ երեքին մէջտեղինը, այ-

սինքն Վարնոյ կուսակալութիւնը՝ ներկուէր կանաչ գոյնով:

Քարտէսին ներքինը՝ որ իր բովանդակութիւնը կը կազմէ, դժբախտաբար նախորդին բոլորովին հակառակն է. կան այնպիսի թերութիւններ՝ որոնք բոլորովին կը նսեմացնեն քարտէսին արժանաւորութիւնները և անյարմար կ'ընծայեն զայն իր կոչումին: Այս թերութիւնները կամփոփենք հետեւեալ կէտերուն մէջ:

1⁰ Յատուկ անուններուն տառադարձութիւնը չատանկանոն է և որոշ օրէնքի մը չի հպատակիր. կան անուններ, որոնք արեւմտեան տառադարձութեամբ են. ինչպէս, Տաճկաստանէն՝ Այտըն կամ Կիւղէլ՝իսար, Տիարպէքիր, Պիթլիս, Թօփրագ գալէ, Խիւտալէնտիկեար ևն. Ռուսաստանէն՝ Ալակէօղ, Իսթիպուլագ, Գաղանպուլագ, Գարագոյունլու, Ագսու, Թաշ-Սալահլու ևն. կան ալ որ արեւելեան տառադարձութեամբ են. ինչպէս, Տաճկաստանէն՝ Բայազէտ, Երլդըզ, Բիւրբիւլօղլու, Բաշքէօյ, Դէտէքէօյ, Ինիս բուրուն, Բաբա բուրուն և ուրիշ բազմաթիւ քուրդուններ. իսկ Ռուսաստանէն՝ Երիզաւետպօլ, Աննենֆելդ, Աստրախանկա, Բաթում, Բագու և այլն: Բայց շատ աւելի հետաքրքրական են այն անունները՝ որոնց մէկ կէսը արեւելեան տառադարձութեամբ է և միւս կէսը արեւմտեան տառադարձութեամբ. այսպէս օրինակ Տաճկաստանէն՝ Բանտրմա, Ադաբաղար, Բայպուրտ, Թոկատ, Չէլէպի պուրուն, Դէօլ բաղար, Գօլթ-գաղ, Գարաբաբա ևն. Ռուսաստանէն՝ Դուշէթ, Սարադովկա, Պարսկաստանէն՝ Արդապիլ ևն: Լաւագոյն ընտրութիւնը կ'ըլլար Տաճկաստանի անունները դնել արեւմտեան տառադարձութեամբ և Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի անունները դնել արեւելեան տառադարձութեամբ. ասով պաշտօնապէս ճանշցուած ուղղագրութիւնները կը պահուէին և հաստատուն դրութիւն մը ընդունուած կ'ըլլար:

2⁰ Խումբ մը անուններ այնպիսի ձևեր են ստացեր, որ կարծես թէ քարտէսը հայերէն չէ, այլ օսմաներէն, ռուսերէն կամ եւրոպական որևէ լեզուով. նոյնպէս շատ յայտնի և շատ սովորական դարձած հայերէն անուններ

վերածուելով այս կամ այն օտար ձևին՝ անճանաչելի են դարձեր. այսպէս օրինակ Պէիկիրի, Արաէմիդ, Մէօքս, Սէլէֆիկէ, Էկին, Սիվաս, Մէրզիֆուն, Էնդարէ, Քէմլիք, Կցալքա ըսելով հասկնալու է Բերկրի, Արտամետ, Մոկս, Սելեկիա, Ակն, Սեբաստիա, Մարզուան, Անկիւրիա կամ Էնկիւրի, Կէմլէյիկ, Մալկա. հետաքրքիր է նկատել թէ ասոնցմէ ոմանք ոչ թուրքերէն են և ոչ հայերէն, այլ օսմանցի գրազէտներու կցկցած հնչումը. ինչպէս Էնդարէ, Քէմլիք, որոնք թուրք ժողովրդին մէջ կարտասանուին Էնկիւրիւ, Կէմլէյիկ. այսպէս Սիվաս եւրոպական ձև է. հայոց մէջ գործածական է կամ հայերէն Սեբաստիա, և կամ թրք. Սըվադ. Կերեայ թէ Կցալքա ձևն ալ եւրոպական Ozalka բառ մը կ'ենթադրէ. Դարձեալ պէտք չկայ գրելու Տիյարպէքիր, Պիթլիս, Բայպուրտ, Էրզրում, Ղարս, Ալակէօղ, Թոկատ, Էրզինկեան ևն. այլ յայտնի ձևերով Տիգրանակերտ, Բաղէշ, Բաքերդ, Կարին, Կարս, Արագած, Եւգոկիա, Երզնկա, կամ աւելի լաւը՝ նախ հայերէն և երկրորդ թուրքերէն. Ռոտոսթօի քով անպատճառ փակագծով դնելու է նաև Թէքիրտաղ ձևը:

30 Խումբ մը անուններ ճիշտ չեն գրուած. օր. Կիրասուն, Իւնիա, Զիզանա, Ուրմւայի լ., Մաքու, Տէրէնտէ, Տարսուս, Թուղ չէօլ լ., Թէրէպօլու, Ալխակա, Խօփիա, Վիցցէ. երևելի են մանաւանդ Քալանիս, Սուգորղան, Կասապատ. պէտք էր գրել Կիրասոն, Իւնիէ, Զիզանա, Ուրմիոյ լիճ, Մակու, Տարէնտէ, Թարսուս կամ Տարսոն, Թուղ կէօլ լիճ, Թիրէպօլու, Արխավի, Խօփէ, Վիցէ, Քոչանիս, Սուփուրղան, Կուսապատ:

40 Բոլոր քարտէսներու մէջ ընդունուած և շատ յարմարաւոր մէկ դրութիւնը՝ այն է քաղաք կամ գիւղ նշանակող բոլորակները դնել բնակչութեան թուի հետ համեմատական մեծութեամբ, ընդունուած չէ հոս. այնպէս որ մէկ միլիոն բնակիչ ունեցող Պօլիսը, 112,000նոց Բադուն, 25—32,000նոց Շուշին, Երևանը, Ալէքսանդրապօլը, և քանի մը հարիւր տնւոր Ուլուխանլուն մէկ տեսակ են նշանակուած: Ընդհակառակը ոչ միայն պէտք էր

ընդունել այս ձևը, այլ մինչև իսկ խաչերով ու կիսալուսիններով նշանակել հայաբնակ ու թուրքական տեղերը, ինչպէս կ'ընեն ռուսերէն քարտէսները:

5⁰ Ասկէ զատ քաղաք կամ գիւղ նշանակող կլորակները այնպէս անկարգ են, որ շատ անգամ անկարելի է հասկնալ, թէ այս ինչ կլորակը որ քաղաքին կը պատկանի, կամ այն ինչ քաղաքին կլորակը որն է. նոյնպէս շատ անուաններ կլորակ չունին, ուստի յայտնի չէ անոնց գիրքը. շատ տեղեր ալ բազմաթիւ կլորակներ շարուած են իրարու մօտիկ, բայց անուն չունին. այսպէս Կօչօր և Պէտէնի. կ տառին տակը ու ը տառին առջևը մէկմէկ կլորակ կայ. ասոնցմէ որն է Կօչօրինը, որպէս զի յայտնի ըլլայ թէ միւսն ալ Պէտէնիին կը պատկանի: Հադրուլի և Աճ-Փղանի մէջտեղ մէկ կլորակ մը միայն կայ. որ գիւղին կը պատկանի այս կլորակը, որպէս զի հասկանանք թէ որ գիւղն է, որ զրկուած է կլորակ ունենալու պատուէն. Սպերը երկու ծայրին մէկմէկ կլորակ ունի, որը ուզէ վերցունէ. Կիլիկիոյ մասնաւոր քարտէսին մէջ 38 աստիճանին տակ բազմաթիւ կլորակներ անգործ նստած են, մինչդեռ Արդվին և Արտանուշ կլորակի կ'ապասեն՝ տուող չկայ. Գըզըլ ըրմազ գետին քով փակագծի մէջ նշանակուած է հին անունը Ալիս, բայց փակագծէն ներս ճիշտ Ա-ին քովիկը սպրդած է կլորակ մը, որով անշուշտ ամէն մարդ ալ պիտի կարծէ թէ Ալիսը քաղաք է. Ուրիշ օրինակներ են Սիվաս և Գալընքէօյ, Բաբերդ, Բերդաւրակ և Մոխուրկուտ, Ախալքալաք, Մաշավէր և Շուլավէր, Ղուբա և Խազրի, Պրուսա և Իմէրէ են. են. են:

6⁰ Բարդ յատուկ անուններու մէջտեղ գիծ չընելով կամ երկու մասերը հեռու հեռու դրելով՝ տեղ տեղ կրնայ երկու առանձին տեղեր կարծուիլ. օր. Զէյթունի հիւսիսային կողմը Քէչի Մաղարա, յայտնի Արդտնա Մատէնը, Գասթէմունիի տակ Գարա Տէրէ, Գոնիայի հիւսիսը Եօրդան Լատիք են. Այտընի երկրորդ անունը Կիւզէլհիսար փակագծով դրուած չլինելով՝ ամէն մարդ պիտի կարծէ, թէ երկու տարբեր քաղաքներ են. Պէտք չկայ

Թէմիր Խան Շուրա անունը համառօտագրելով գնել Թ.-Շուրա, մանաւանդ որ կրճատուած տառերուն համար բաւական ազատ տեղ կայ:

70 Պարսկահայոց յայտնի հայաբնակ տեղերը ամենեւին յիշուած չեն. օրինակ Սալմաստի շուրջը գտնուած մեծամեծ հայ գիւղերը, ինչպէս Հաֆտուան, Ղալասար, Սաւրա, Խոսրովա, Փայաջուկ և Թաւրիզի մօտիկ Մուժամբար հայ գիւղը. հայաշատն Ղարադաղ գաւառի (հինն Փայտակարան) գոնէ անունն ալ գրուած չէ:

80 Վերջապէս կրնամ նկատել խումբ մը անճշտութիւններ, որոնք և ոչ մի պարագայի մէջ կրնան ներքի բլլալ և որոնք քարտէսին համար յուսահաւական վճիռ մը կուտան. այսպէս օր. Վանայ և Պիթլիսի կուսակալութեանց շրջանակը սխալ է. Սասնոյ վերջին գէպերը ամենայնայնեալ աշակերտին ալ սովորեցուցած են, թէ Մուշը կը գանուի Պիթլիսի կուսակալութեան մէջ, բայց մեր քարտէսին մէջ Մուշը Վանայ վիլայէթին կը պատկանի իր սահմանակից տեղերով: Հեքքեարիի կուսակալութիւնը ջնջուած է, ամբողջողին միացնելով Վանայ հետ, բայց քարտէսին մէջ կը շարունակէ իր գոյութիւնը, Վերջապէս ո՞վ չգիտէ թէ Վաղարշապատ և Էջմիածին միեւնոյն գիւղին երկու տարբեր անուններն են, բայց ահա քարտէսին մէջ ասոնք տարբեր տեղեր են և իրարմէ 18 քիլոմէթր ալ հեռաւորութիւն ունին:

• Հրաշեայ Անտոնան.

